

*До 95-річчя з дня народження
Івана Гавриловича Шовкопляса (1921–1997) –
доктора історичних наук, заслуженого діяча
науки і техніки України, археолога, історика,
бібліографа, пам'яткознавця.*

ІВАН ШОВКОПЛЯС: СТОРІНКИ ЖИТТЯ¹

Полтавщина подарувала українській нації низку видатних діячів. До них із повним правом належить Іван Гаврилович Шовкопляс — археолог, історик, пам'яткознавець, історіограф, бібліограф. Він був із тієї щасливої категорії науковців, котрі вміли обирати фундаментальні проблеми, але не нехтували й повсякденними рутинними справами.

¹Спогади були опубліковані у 2008 р. як: Іван Шовкопляс: сторінки життя // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль): матеріали міжнар. наук. конф. «Радомишль та його історія». 3–4 жовт. 2006 р. – Київ : КОРВІН-ПРЕС, 2008. – С. 8–10.). Доповнені автором у 2015 р.

Учений народився в 1921 р. у селянській родині на Лубенщині. Перше знайомство з майбутньою професією у І. Шовкопляса відбулося у чотирнадцять років і заклало інтерес до археології на все життя. У 1935 р. підліток опинився на розкопках, які проводили неподалік від його рідних Лазірок у с. Гінці вже знані на той час фахівці І. Левицький та І. Підоплічко. Іван Григорович Підоплічко згодом став для Івана Гавриловича вчителем і другом на все подальше життя.

Попри те, що у 1937 р. був репресований батько Івана, юнакові вдалося в 1938 р. вступити на історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. У 1940 р. розпочинається його музейна діяльність — екскурсоводом у Державному історичному музеї УРСР у відділі первісної археології. Певно з того часу закладається пристрасть до музеїв як осередків знань і просвіти.

Роки Другої світової війни були дуже важкими. Як сина ворога народу юнака не взяли до діючої армії, а відправили до м. Махачкала Дагестанської АРСР у сумнозвісні будівельні допоміжні війська («стройбат»). Але й тут він знаходить можливість і час для навчання та закінчує з відзнакою історичний факультет Дагестанського державного педагогічного інституту. Далі був Сибір: викладання історії та географії у середній школі м. Новокузнецька Кемеровської області.

Після звільнення України від фашистів Іван Гаврилович повернувся до Києва та в 1945 р. закінчив (також із відзнакою) історичний факультет КДУ. З цього часу починається його самостійна дослідницька та викладацька робота. Під керівництвом відомих у світі вчених М. Я. Рудинського та П. П. Єфіменка І. Шовкопляс бере участь у археологічних експедиціях у Дніпровському Надпоріжжі та Середньому Подністров'ї. Таких експедицій буде ще багато, але так склалося у його досить нелегкому житті, що кожна досліджена ним пам'ятка, набувала світового значення.

У 1946–1949 рр. було навчання під керівництвом академіка П. П. Єфіменка в аспірантурі Інституту археології АН УРСР. П. П. Єфіменко став для молодого вченого не тільки педагогом і наставником, а й старшим товаришем. Саме йому І. Шовкопляс свого часу присвятить найціннішу зі своїх археологічних монографій про Мізинську стоянку.

Із 1949 по 1973 роки І. Шовкопляс працював у Інституті археології АН УРСР. У цей час були проведені детальні дослідження середньо- та пізньопалеолітичних стоянок в Україні, переважно у Поліській частині, котра раніше вважалася неперспективною на такі знахідки через специфіку природних умов. Першою стала Фастівська стоянка, відкрита у 1954 р. у Київській області.

На початку своєї наукової діяльності як фахівець у галузі стародавнього кам'яного віку та історії первісного суспільства І. Шовкопляс

відчув необхідність та актуальність вивчення палеолітичних поселень на всій їх площі. Це було досить сміливе рішення, але воно давало змогу не тільки отримувати колекцію виробів, прив'язаних до конкретного місця та необхідну для визначення культури та хронології пам'ятки, а й вивчити структуру поселення, що виводило дослідження на можливість проведення соціально-економічних реконструкцій.

Уперше це було запроваджено у 1954 р. при розкопках Мізинської стоянки на Чернігівщині, відкритої ще у 1908 р. і досліджуваної такими метрами як Ф. Вовк, П. Єфіменко, М. Рудинський. Але саме нова методика дала змогу відкрити значну площу та відразу зробити цю стоянку відомою на весь світ. На значній площі, що раніше досліджувалася методом траншей, було відкрито декілька жител, господарсько-побутові зони, знайдено низку витворів мистецтва як із бивнів мамонтів, так і з бурштину. Та найголовніше, що завдяки дуже гарному фізичному станові знахідок, вдалося на місці реконструювати житло первісної людини, змоделювати форму, що нагадує сучасні чуми або юрти. Саме це житло було вперше експоноване у приміщенні Природничого музею АН УРСР.

Наступною значною удачею стало дослідження на околицях м. Радомишля Житомирської області. У 1956 р. при земельних роботах поза скільки-небудь помітним підвищенням і відсутністю лесу, до яких, як правило, прив'язані палеолітичні стоянки, було виявлено чотири місцезнаходження культурних залишків, ідентичних за своїм характером, які є частинами однієї стоянки. З 1957 по 1965 рр. ученим було повністю досліджено залишки цієї стоянки, котра є однією з найстаріших відомих у Європі пам'яток початкової пори пізнього палеоліту. Восени 1964 р. за ініціативи місцевої влади на місці розкопок спорудили пам'ятник із закладеною всередині капсулою з текстом для нащадків і посаджено 200 дерев. На жаль, час зробив своє і пам'ятник зруйнувався. Дякуючи директорові історичного музею м. Радомишль В. Скуратівському, в 2005 р. на цьому самому місці було споруджено новий пам'ятний знак, що стоїть в оточенні чудового гаю.

Паралельно з Радомишльською, І. Шовкопляс у ці роки досліджує ще дві перлини палеоліту — Мізинську стоянку у Чернігівській області та Добранічівську — в Київській, починає наукові розвідки стоянки в селі Клюси на Чернігівщині, яка й досі очікує на своє повноцінне вивчення.

Завдяки зусиллям І. Шовкопляса та при підтримці Президії Академії наук Української РСР та її президента академіка О. В. Палладіна історичні реліквії та знахідки археологів, починаючи з розкопок скіфського Мелітопольського кургану (1954), залишаються в Україні

та зберігаються в Музеї історичних коштовностей України (Київ) і державних музеях. До того ще з часів Російської імперії найбільш значні археологічні знахідки потрапляли до скарбниць Ермітажу (Санкт-Петербург) і Державного історичного музею (Москва).

Після захисту в 1964 р. докторської дисертації вчений спрямовує свої знання на просвітницьку та викладацьку роботу. Саме завдяки його знанням та ентузіазму в 1967 р. був відкритий перший в Україні Археологічний музей АН УРСР, яким він завідував до 1973 р. У роки незалежності брав безпосередню участь у створенні Музею гетьманства в Києві.

У цей же час І. Шовкопляс підготував і видав навчальний посібник «Основи археології» (К., 1964), який базувався переважно на пам'ятках, досліджених на території України. Декілька років він викладав на історичному факультеті КДУ загальні основи археології та ряд спеціальних курсів. Продовжуючи дослідницьку роботу, довів до логічного завершення вивчення інших палеолітичних пам'яток, брав участь у чисельних конференціях і міжнародних симпозиумах.

Маючи значний обсяг знань із археології, вчений береться до підготовки бібліографічного огляду «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966)» (К., 1969). Саме за цю фундаментальну працю, в якій були згадані твори «небажаних» у ті часи дослідників (скажімо, Ф. Вовка, В. Антоновича, М. Грушевського та низки інших), а також зроблено кілька «інших відхилень» від усталених радянських стандартів, науковця було звільнено з посади завідувача археологічним музеєм і практично вилучено з археології.

Наукові здобутки вченого, які на батьківщині призвели до негараздів, були знані та відзначені у світі. Зокрема, у 10 томі Енциклопедії Українознавства (1984), що видавалася українською діаспорою за редакцією проф. В. Кубійовича, подається стаття про Івана Шовкопляса як відомого археолога та дослідника історії археології в Україні.

У 1973 р. І. Шовкопляс був переведений на роботу до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) у відділ наукової бібліографії, де й пропрацював до останнього дня свого життя.

Але улюблену археологію він не полишив. У 1977 р. безпосередньо на місці повністю дослідженої палеолітичної Добронічівської стоянки було відкрито музей-павільйон, збудований над одним із житлово-господарських комплексів. Це перший музей такого профілю на теренах колишнього СРСР і один із небагатьох у світі. Саме цим можна пояснити, що майже за 30 років його існування, тут побували відвідувачі з усіх континентів, на його базі проведено ряд наукових конференцій та екскурсій.

У 2006 р. з ініціативи директора Яготинського історичного музею Л. Демченко було відкрито меморіальну дошку І. Г. Шовкоплясу в селі Добранічівка на будівлі єдиного в Україні та унікального по суті археологічного музею «Добранічівська стоянка».

Працюючи в Бібліотеці І. Г. Шовкоплас займався переважно бібліографічною галуззю та випустив низку покажчиків із археології та історії України, а також біобібліографії окремих видатних українських діячів: Б. Грінченка, І. Підоплічка, М. Рудинського та ін. Із набуттям Україною незалежності в 1991 р. настав час «відновлювати в правах» забуті постаті вітчизняної історії. Саме в ці роки І. Г. Шовкоплас готує до друку бібліографічні покажчики про життя та діяльність гетьманів України — І. Мазепи та П. Скоропадського, бере безпосередню участь у створенні в Києві Музею гетьманства. Крім того за роки роботи в Бібліотеці побачили світ багато його наукових праць, зокрема й дослідження, присвячене Т. Шевченку — «За покликом серця» (К., 1990).

Загалом науковий здобуток І. Шовкопляса — понад 450 друківаних праць: дослідницьких, науково-популярних, енциклопедичних, методичних, зокрема близько 20 монографій. Він підготував більше сотні праць із пам'яткознавства. Брав участь у збереженні історичної спадщини нашого народу, активно співпрацюючи з Товариством охорони пам'яток історії та культури.

Змінилися часи, змінилися люди. За плідну працю на теренах історичної науки та значний внесок у її розвиток у 1995 р. І. Г. Шовкоплясу було присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». До останнього дня свого життя (помер Іван Гаврилович у 1997 р.) він працював у НБУВ, котра без перебільшення стала його другим рідним домом.

У 2006 р. до 85-річчя з дня народження вченого у бібліотеці була відкрита виставка його праць. У квітні 2011 р. одне із засідань Вченої ради НБУВ було присвячене 90-й річниці з дня народження Івана Гавриловича Шовкопляса. Виступали його колеги по співпраці в НБУВ, колеги й учні з Інституту археології НАН України, Археологічного музею цього Інституту.

Та найкращою пам'яттю про вченого безумовно залишилися створені ним музеї, підручники, наукові монографії та статті, бібліографічні довідники, які ще довго служитимуть людям.

*Т. І. Шовкоплас,
науковий співробітник НБУВ.
2015 р., Київ.*

=====
«Нині пригадався один із епізодів, коли я прийшла до зали каталогів тоді ще нової будівлі на Московській і він вів зі мною жваву бесіду про структуру залу каталогів так, як ніби все життя тільки і займався каталогами. При цьому він сидів на одному з підвіконь у цьому залі, був в сірому костюмі та білій сорочці з ідеально випрасуваними як для бібліотекаря брюками, а також демократична, невимушена поза найвідомішого археолога, доктора наук, професора, що займається бібліотечною справою, який до того ж чудово знав історію українських бібліотек, яка мене в той час цікавила, мене дуже вразили, так, що й досі пам'ятаю про це.

... Його образ, весь зовнішній вигляд свідчили про його мудрість, вченість, вони завжди були з ним і низькі посади, на яких його тримали, тільки підкреслювали велич духу цієї людини. При інших зустрічах у бібліотеці він із цікавістю розповідав мені про історію українського бібліотечної справи, пам'ятаю, що у нього був проникливий погляд і трішки сумні очі мудреця. Світла йому пам'ять».

Т. І. Ківшар,
вересень 2016 р., Торонто, Канада.